

Törésvonalak

*Szegénység és etnicitás
vidéki terekben*

Szerkesztette:

VIRÁG TÜNDE

TÖRÉSVONALAK

Szegénység és etnicitás vidéki terekben

TÖRÉSVONALAK

Szegénység és etnicitás vidéki terekben

Online változat

Argumentum

A kutatást és a kötet megjelenését támogatta
az OTKA 101299 számú,
„Etnikai és szociális törésvonalak helyi társadalmakban”
című kutatása.

Szerkesztette:

VIRÁG TÜNDE

Lektorok:

HAVAS GÁBOR

ZOLNAY JÁNOS

© A kötet szerzői, 2015

Olvasószerkesztő:

SÍK JÚLIA

A kötetet tervezte:

SIBA LÁSZÓ

ISBN 978-963-446-752-6

A kiadásért felel Láng József, az Argumentum Kiadó igazgatója
Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme

TARTALOM

- 7 **VIRÁG TÜNDE**
Bevezető
- 26 **NÉMETH KRISZTINA**
A terepmunka és a kutatói pozíció reflektálása
mint az értelmezés rejtett erőforrása
- 44 **VÁRADI MONIKA MÁRIA**
A túlélés és a társadalmi betago­lódás között: szegénység,
kirekesztettség és kapcsolatrendszerek
- 68 **VIDA ANIKÓ – VIDRA ZSUZSA**
„Ez is segély, csak máshogy hívják” – helyi szegénypolitikák:
segélyezési gyakorlatok és a közmunka
- 89 **FEHÉR KATALIN – KELLER JUDIT – VIDRA ZSUZSANNA – VIRÁG TÜNDE**
„Ha valaki azt gondolja, hogy majd jönnek és megoldják a cigánykérdést,
az téved” – fejlesztési programok helyi társadalmakban
- 119 **VÁRADI MONIKA MÁRIA**
Roma nők a projektvilágban: portrék
- 139 **FEHÉR KATALIN**
Szimbolikus határok és szociális gondoskodás intézményi szemmel
- 164 **VIDA ANIKÓ**
„Hát rajtunk ki segít?”
A szociális ellátásban dolgozók helyzete és
szegénységképe egy dél-alföldi kisvárosban
- 178 **HÉDERNÉ BERTA EDINA**
„Mintha mákkal beszórták volna”
– romák mobilitása és a középosztály szubjektív
biztonságérzete egy dél-alföldi kisvárosban

- 191 **VIRÁG TÜNDE**
„Próbálják oda szorítani az embereket, abba a környezetbe, ahol élnek”
– szegénységre adott válaszok egy alföldi kisvárosban és tanyavilágában
- 207 **VIGVÁRI ANDRÁS**
Vissza a tanyákra – egy cigány család újrakezdési
esélyei a szabolcsi pusztai világban
- 224 **VIRÁG TÜNDE**
Szegénysors – mindennapok egy pusztán
- 242 **NÉMETH KRISZTINA**
Szegregátum vagy etnikus szomszédság? Egy dunántúli kisváros
„szegregátuma” a diskurzusok és köznapi cselekvések tükrében
- 260 **FEHÉR KATALIN**
Egy ipari munkáskolónia átalakulása
- 284 **VIRÁG TÜNDE**
Cigányváros
- 305 **IRODALOM**
- 320 **A SZERZŐKRŐL**

HÉDERNÉ BERTA EDINA

„MINTHA MÁKKAL BESZÓRTÁK VOLNA” – ROMÁK MOBILITÁSA ÉS A KÖZÉPOSZTÁLY SZUBJEKTÍV BIZTONSÁGÉRZETE EGY DÉL-ALFÖLDI KISVÁROSBAN

„**A** cigányok gondjai megoldódnának, ha végre elkezdenének dolgozni” – vélekedik a magyarországi nem cigány társadalom elsöprő többsége¹ (Bernát et al. 2012). Az állítás azt a széles körű társadalmi konszenzust élvező vélekedést írja le, hogy a cigányok lusták, ingyenélők és csak a segílyre várnak.

Hazánkban a romákról szóló vélemények, minden ismert vizsgálat alapján, egyöntetűen negatív színezetűek (Balassa 2006, Bernát et al. 2012, Fábíán–Sik 1996). Sem érzelmi töltetükben, sem tartalmukban nem mutatnak különbséget. Nem jellemző, hogy a számos elutasító ítélet mellett legalább egy dimenzióban a pozitív oldal felé mozdulna el a közvélekedés. A magyarországi cigány társadalom sokrétűsége és sokszínűsége nem jelenik meg e véleményekben, ítéletekben. A mindennapi kommunikációban és egyre inkább a nyilvános diskurzusokban a romák az esetek többségében homogén és nemkívánatos csoportként jelennek meg.

Tanulmányomban² arra keresem a választ, hogy egy valaha szebb napokat látott kisvárosban a cigányság egyértelműen kimutatható földrajzi és gazdasági mobilitása milyen hatással volt a helyi középosztály cigány képére: változott-e a romákról szóló vélekedések tartalma és színezete? Továbbá azt is megvizsgálom, hogy a romák megváltozott társadalmi pozíciója hogyan befolyásolta a mindennapi élet mentális forgatókönyveit, a középosztályhoz tartozók szubjektív biztonságérzetét.³

¹ 2011-ben a megkérdezettek 82 százaléka értett egyet a fenti állítással, de az utóbbi 10 évben csupán egy alkalommal mutatott ez az érték 80 százalék alatti: 2008-ban 78 százalékos támogatottsága volt az állításnak.

² Tanulmányom elkészítéséhez felhasználtam a Vida Anikó által felvett interjúkat is. Köszönöm, hogy biztosította számomra ezeket az értékes forrásokat!

³ A szubjektív jólét és biztonság tekintélyes szakirodalma többször felhívja figyelmünket vizsgálati tárgyának ideiglenes jellegére (pl. Durayappah 2010). Tanulmányomban a jólét szubjektív érzete és olyan univerzális társas motívumok közötti kapcsolatból indulok ki, mint a kontroll és az énfelnagyítás (Fiske 2006b).

A városról

Vizsgálatom helyszíne egy dél-alföldi mezőváros, Ivándomb. A település múltját, gazdasági-társadalmi fejlődését viszonylagos prosperitás jellemezte. Történelmi hagyományai által és többszintű oktatási intézményeivel a szocialista korszak végére a régióban többfunkciós központtá vált. 1990 előtt a térségben építőipar, könnyűipar, faipar, számos téves és élelmiszer-feldolgozó üzem is működött. A város fejlődését ugyanakkor az egész vidéki társadalomra illő kettőség jellemezte. Az itt élők a második gazdaságban való részvétellel mérhetően jobb életfeltételeket tudtak maguknak teremteni, mint a nagyobb városok lakói, viszont a rendszerváltás okozta sokk mértékét lényegesen felerősítve, a rurális területeket érintő strukturális hátrányt kellett megélniük (Kovách 2012, Ladányi–Szelényi 1997). A rendszerváltás okozta gazdasági traumát a mai napig nem tudták kiheverni.

A legutolsó népszámlálás alapján a városban 9034 lakos él. A demográfiai adatokat két, egymással ellentétes irányú mozgás alakítja: a helyi előregedő népesség csökkenő lélekszám felé mutat, míg a hátrányos helyzetű családok folyamatosnak tekinthető beköltözése emelkedő tendenciát vetít előre. A beköltözés okai között a „kisebbségi helyzet, mint push faktor” (Feischmidt–Zakariás 2010), illetve a kényszerköltözés (Ladányi–Virág 2009) említhető meg. Mindkét esetben jellemzően mások által cigánynak tekintett családok betelepüléséről van szó. A városban nem találkoztunk, nem hallottunk olyan betelepülőről, aki a vidéki életforma alternatívája miatt költözött volna ide.⁴ Sokkal inkább a szegényebb családok kényszerköltözését tapasztaltuk: a nagyobb, akár távoli városokban felhalmozott adósságai elől menekülve bérelnék, sőt akár vásárolnak roppant olcsó ingatlanokat.⁵

„Az ingatlanárak nagyon alacsonyok, tehát az a vonzó, az alacsony ingatlanárak, és interneten keresztül találnak rá ezekre az ingatlanokra. És leköltöznek, csak éppen erre nem számítanak, hogy még nehezebb valamilyen szinten a megélhetés, mert nem tudom, hogy Pesten hogy lehet megélni, nincs viszonyítási alapom, de gondolom, hogy ezzel a szándékkal érkeznek vidékre.” (I_szociális)

⁴ A településre nem költöztek a vidéki élet kedvelői, viszont néhány közeli kisebb faluba igen. Ez a jelenség nem független a tárgyalt témánktól: a beköltözők között nyugdíjas nyugat-európai házaspárok is találhatóak. Ők egy nyugodtabb, csendesebb élet reményében jöttek ide. A megvásárolt ingatlant felújították, ezzel is emelve az adott település általános színvonalát. Az adatközlők egy része a vizsgált kisváros végérvényes „lecsúszását” látja igazoltnak abban is, hogy az ő településükre még nem költözött jobb módú család, csupán adóssággal küszködő.

⁵ Több adatközlő is állította, hogy belvárosi, jó állapotú magánház már 500 ezer forintért is vásárolható.

Bár éppen az adatfelvétel időszakában számos látványos beruházást hajtottak végre a városban,⁶ a helyi szakértők emelkedő munkanélküliségről, a közmunkaprogram valódi integráló jellegének a hiányáról és csökkenő forrásokról számoltak be.

A helyi munkalehetőségeket, ahogyan általában az agrárfüggő, leszakadó vagy stagnáló térségekben, elsősorban a mezőgazdaságban való részvétel határozza meg. Településünkön sem sikerült kihasználni a természeti adottságokat, illetve a paraszti munkához kapcsolódó ismeretek, készségek örökségét. Napjainkban a rendszerváltást megelőző időszakhoz képest lényegesen kevesebben részesülnek az agrárium nyújtotta javakból, munkalehetőségekből.

A beköltözésekről

A városban az 1980-as évek közepéig a vasúti átjáró mögötti „sorokon” éltek a romák. Az 1970-es évek végén kezdődő telepfelszámolás keretében minden korábbi lakóingatlant megszüntettek (ledózeroltak), és a város szélén lévő utcák végére költöztették a családokat.

„Gyakorlatilag, amikor a szocializmusban szétszórták a Zenész sorról a családokat, bedobáltak minden utcára, az utca végére egy cigány családot. Tehát az önkormányzat megvett egy házat, és minden utca végébe az utolsó vagy utolsó előtti házba szétszórták a cigány családokat.” (l_szociális1)

Többadatközlőnk emlékei szerint emögött nyíltan megfogalmazott pedagógiai szándék húzódtott meg: a „magyarokkal” egy utcába kerülő romák majd eltanulják a szomszédaitól a kívánatos életvitelt. Az 1980-as évektől tehát az addig minden szempontból a városon kívül megtelepedett csoport tagjai közelebb kerültek a városhoz, az itt élő családokhoz, bár földrajzilag még mindig egy jól meghatározható helyen éltek.

A telepfelszámolást felidéző elbeszélésekben megjelenik az új feltételekhez alkalmazkodni képtelen, ha úgy tetszik, civilizálatlan cigány ember képe.⁷

„Fürdőszobás, parkettás házak voltak, mert gyerekkoromban emlékszem arra, hogy az egész falu ettől buzgott, hogy fölszedték a parkettákat, és eltűzelték rögtön az első télen, ezzel indítottak. [helyeslés]És aztán utána volt ez, mondom, hogy megvettek házakat, utcákat az önkormányzat, vagy hát akkor még a tanács, és akkor az utca végére szétrakták a cigányokat.” (l_szociális1)

⁶ Megújult a központi távolsági autóbusz-megálló, rendezték a városias jelleget hangsúlyozó parkot. Ugyanakkor, belesimulva az országban több helyen is megmutatkozó anomáliák sorába, uszodát építettek, miközben az ivóvízhálózatot nem alakították ki, a csatornázás nem megoldott. Az uszodát időközben a fenntartásához szükséges finansziális háttér hiánya miatt bezárták.

⁷ Lásd még Stewart (1994: 78) írását.

A parketta eltüzelésére vonatkozó városi legenda az egyik legintenzívebben élő sematikus történet, mellyel a többségi társadalom a romák elmaradottságát igyekszik illusztrálni. Tulajdonképpen azt a célt szolgálja, hogy igazolja az elutasító magatartás jogosságát: hiszen a történet bizonyítja azt, hogy a romák elmaradottak, civilizálatlanok, és éppen ezért bárminemű integrációs törekvés hiábavaló.

„Zenész sor mögött laktak az oláh cigányok, akiknek tilos volt azon az úton átmenniük. Azoknak slégen volt egy kitaposott út, csak ott jöhettek el. (...) Utána voltak ezek a „CS-lakás” akciók, na akkor lettek szanaszét rakva a városban, és ekkor kezdődtek a balhék, nem volt ez jó önekik sem, meg nekünk se, a városnak se, én hagytam volna. Például a volt tanácselnök, az csináltatott ide rendes árnyékszékét, eltüzelték, ettől kezdve vasbetonból csináltatott, ajtó nélkül.” (I_önkormányzati4)

A telepfelszámolás mellett három különböző indíttatású beköltözés alakította a városban élő cigányok földrajzi elhelyezkedését. Az 1970-es években egy közeli kisvárosból közel 50 cigányt telepítettek be, az akkor még létező cigánytelephez tartozó utcába költöztették őket. Hasonlóan a napjainkban tapasztalhatóhoz, az emlékezet szerint a „helyi” és az „idegen” cigányok nem keresték egymással a kapcsolatot. Számon tartották, hogy kik az őslakosok és kik a beköltözők, a két csoport az első években semmilyen formában nem keveredett egymással.⁸ Az évtizedek alatt a közös iskola, munkahely és a vegyes házasságok elmosták a két csoport közötti határokat: az egyik elismert helyi politikai vezető „jobbkeze” is valamikori beköltöző család gyermekeként nőtt fel, illetve a helyi viszonyokban jelentős erőforrásokkal bíró uzsorás család történetében is fellelhető az idetelepülés motívuma. Ennek a migrációnak az emlékét ma már a helytörténeti munkákon kívül csak az emlékezet őrzi.

A 2000-es évek közepén további két, egymástól független háttérű beköltözés zajlott le a településen. Az intenzívebb helyi ellenállást kiváltó „etnikai importra” 2005-ben került sor, amikor egy közel 100 kilométerre fekvő nagyváros felszámolandó telepéről 16 családot költöztettek el, s közülük 10 családot lvándombra. Azóta azonban már többen visszaköltöztek.⁹ A kikényszerített lakóhelyváltozást semmilyen integráló tevékenység nem kísérte: sem a „befogadó” település, sem a beköltöző, helyüket kereső emberek nem kaptak célzott támogatást az új helyzet konstruktív kezelésére. Sem a helyi oktatási-nevelési intézmények, sem a szociális ellátórendszer munkatársai, sem az érintett „jövevények” nem tudtak beszámolni létező kapcsolatokról. Annak ellenére, hogy évek óta a városban élnek, a beköltöző családok csak egymást ismerik, a városi élet meghatározó szereplőit nem, és a városi oldalról szintén ilyen tartalmú válaszokat kaptunk. A szociális és gyermekjóléti-gyermekvédelmi intézmény munkatársaival készült interjúkból is egyértelműen kiderült,

⁸ Fontosnak tartom megjegyezni, hogy mindkét csoport az oláh cigánysághoz tartozott, azon belül a másárokhoz és a csurárokhoz.

⁹ A 2005-ben levezényelt akciót komoly sajtóvisszhang kísérte. Az első, önkormányzatbarát közlések sikeresztöriről írtak, míg a megkérdézett elköltöző családok kényszerített városelhagyásról, kötelezően nevükre íratott lakhatatlan ingatlanokról. A „lelépési” pénz létezését adatközlőink is megerősítették.

hogy azokról a családokról, akik az előző településen már kapcsolatban álltak az ellátórendszerrel, az aktákat megkapták, de a kötelező kapcsolatfelvételen túl nem dolgoznak velük, a személyes segítségnyújtás lehetőségeit nem „erőltetik” rájuk.

Az egyik család nő tagja arról számolt be, hogy gyermekeiket (akik közül az egyik a 8. osztályba, a fiatalabb a 6. osztályba került volna) a köztudottan elsősorban cigány gyerekek által látogatott általános iskola központi intézményébe nem, csupán a szomszédos településen működő tagintézménybe vették fel. Az iskola igazgatója helyhiányra hivatkozva utasította el a beiratkozási kérelmet. Így a gyerekek, ahelyett hogy pár perc sétával eljutnának az iskolába, mindennap közel egy órát töltenek autóbusszon (l_családi5). A családnak a településen háztulajdona van, kertjüket művelik, háztájit tartanak, azaz több attribútum mentén a „tisztes” jelzőt is megérdemelhetnék. Ehelyett a mindennapokban informális és formális kirekesztést tapasztaltak: mind a szomszédok, mind a helyi társadalmi élet szereplői kerülték a velük való kapcsolatot. A helyi lakosságból csupán az asszony egyik, már korábban idetelepeült testvérével találkoztak rendszeresen.

Ez utóbbi etnikai importtól függetlenül, a gazdasági ellehetetlenülés következtében több, gyakran cigány származású család is beköltözött, illetve költözik be a városba, többnyire kapcsolatok, helyismeret nélkül, és a városi társadalom perifériáján élnek.

„Nagyon-nagyon erőteljesen tapasztaljuk, ezt a jövök-megyek, költözök. És mindig azt fogalmazzák meg, hogy a munka után jönnek, igazán nem tudjuk, hogy honnan gondolják, hogy itt van jobban munkalehetőség, mert nincs.” (l_szociális1)

„Budapest alól valahonnan jött egy család, és a Fürdő utcában vásároltak egy ingatlant. És megkérdeztem tőlük, hogy miért pont Ivándombra jött, és azt mondta, hogy a családorvos ezt javasolta, hogy itt ez nagyon jó hely. A gyerekeknek allergiája van, asztmája van, és ezért jöjjön Ivándombra. Majdhogynem, azt gondolom, bizonyos települések kampányt folytatnak annak érdekében, hogy megszabaduljanak ezen rétegektől.” (l_iskola1)

Az adósságspirálba keveredett egyének, családok migrációja és a célzott etnikai import folyamatosan csökkenti a romák és nem romák közötti térbeli távolságot. A helyi többségi társadalom már az 1980-as években megélte a számára biztonságot nyújtó földrajzi elkülönülés fellazulását. Akkor azonban ez még „elviselhető” mértékű volt: a városszéli utcákba költöztették be a telepről kikerülő családokat. Az elmúlt évtizedben azonban a beköltöző családok „helyfoglalását” nem irányítja senki, a nem romák, a többségi társadalom elvesztette a kontrollt a beköltözések felett. A roppant mértékben devalválódott ingatlanokat könnyen megszerzik az eladósodott családok is. Ilyenformán a „magyar” lakos az egész városban, bármelyik utcában találkozhat cigány emberrel. A földrajzi elkülönülés teljes hiánya félelemmel tölti el a helyi középosztályt. „*Mintha mákkal beszórták volna*” – fogalmazott az egyik interjúalany arra a kérdésre, hogy a városban hol élnek romák (l_iskola1).

„Gyakorlatilag minden utcában lakik cigány család most, már a szocializmusban beköltöztek, de költöznek összébb, húzódnak összébb. De gyakorlatilag mindenhol található.” (l_szociális1)

„Körbevesznek bennünket. Körbe. [egyetértés] Tehát a belvárosban azért már kezdenek a belső utcákba is... És egyre beljebb.” (l_szociális1)

Mindezek kapcsán a középosztálybeli válaszadók a város teljes és visszafordíthatatlan ellehetetlenülését vizionálták. Ők nemcsak egyéni, hanem kollektív szinten élik meg kilátástalanságot és fenyegetettséget:

„Most újabb települészámolási programok vannak, és mi már látjuk azt, hogy ugyan-ezt fogja eredményezni 20 év múlva, tehát ott, ugye, azt az egyet szétrobbantották, lett öt, most újabb települészámolás lesz, ebből most lesz 8 vagy 10. De ugyanúgy ki fogja a cigány lakosság magánk alakítani a saját kis szegregátumát. Tehát gyakorlatilag egy szélmalomharcot folytatnak. És nemhogy célt érnének, hanem még több szegregátum fog kialakulni.” (l_szociális1)

A helyi társadalmi csoportokról és az etnikai csoporttagság értelmezéséről

A városban alapvetően a munkához való hozzájutás és az etnikai származás mentén szerveződnek a társadalmi kapcsolatokat szabályozó mentális csoportthatarok. Ugyanakkor a szegény nem feltétlenül cigány, illetve a boldoguló nem feltétlenül többségi származású (Feischmidt 2013b).

A helyi társadalom elitje általában jelentős mezőgazdasági vállalkozókból és egyben önkormányzati vezetőkből áll, tehát a helyi források elosztása felett ők döntenek. A városban 3–4 nagyobb mezőgazdasági vállalkozóról számoltak be: ők földekkal, azok megműveléséhez szükséges gépparkkal rendelkeznek. A kisebb gazdák mellett ők a napszámosságok állandó foglalkoztatói. Az önkormányzatban betöltött pozíció és a mezőgazdasági termelésben betöltött szerep két, egymást megerősítő lehetőség a hatalom gyakorlására. Erre kiváló példa a polgármesteri hivatalban dolgozó szociális tanácsnok. Gyermekkorá óta a városban él, korábban pedagógus, majd polgármester is volt. Jelenleg egy sajátos funkciót lát el: a jogszabályi felhatalmazásokat megkerülve a segélykérelmek felett dönt:

„Ennek a megállapítása, kimenni, helyszínelni... És akkor ebbe is besegítettem a munkatársaknak. Kimentünk megnézni, hogy az ingatlan környezete, kertje – a vezető meg én – bejárást tartunk. Oda szoktunk kimenni, hárman is írjuk alá, hogy a véleményünk alapján... És akkor nem kell így testület elé vinni, hanem a testület felhatalmazott engem.” (l_önkormányzat4)

„Itt egy ember van, aki még zsebből is ad pénzt, azt tudja kicsoda? [A tanácsnok neve hangzik el.] Ezt istenemre mondom. Főleg, én is. Nincs itthon semmi, vagy gyógyszeremet ki akarom váltani, szoktunk nála dolgozni a háznál, takarítunk, ezt-azt csinálni, nagyon rendes az egész családja.” (I_ családi3)

A tanácsnok személyes ítélete és kapcsolatai döntő súlyúak egy-egy ellátás megítélésakor is. Neki is van tekintélyes birtoka, akik ott dolgoznak napszámban, bátran számíthatnak a segílyre is.

A földbirtokot tulajdonoló önkormányzati vezetők mellett meg kell még említeni egy mezőgazdasági szociális szövetkezetet gründoló és működtető cigány családot. A szövetkezet termények előállításával és részleges feldolgozásával foglalkozik, közel 100 fő részére biztosít állandó jelleggel munkát. A szövetkezet vezetője mára már a helyi kisebbségi önkormányzat elnöke, politikai szempontból a „nagy” önkormányzat pártjával szimpatizáló roma csoport tagja. Az agrárium mellett néhány kiskereskedelmi és szolgáltató egység található még a városban: ezek mindegyike az üzemeltetőt és családját képes csak eltartani. Ebbe a munkáltatói-munkavállalói körbe sorolható a korábbi cigány kisebbségi önkormányzat elnöke. Ő két kisboltot üzemeltet és egy szórakozóhelyet, így a saját családján kívül még két főt foglalkoztat.

Viszonylag biztos, bár nem túl magas színvonalú megélhetést az állam, illetve az önkormányzat által kötelezően ellátandó feladatokhoz kötődő intézmények nyújtanak: polgármesteri hivatal, nevelési-oktatási, egészségügyi és szociális intézmények. Az „állami” szektor napszámosai általában jövedelemkiegészítésre kényszerülnek: vagy saját tulajdonú földet művelnek, háztájit tartanak, vagy idényjelleggel dolgoznak a mezőgazdaságban. A biztos munkából származó jövedelmek lehetősége itt véget ért.

Azoknak, akik ezekhez a forrásokhoz nem tudnak hozzájutni, és nélkülözik a saját anyagi és kapcsolati tőkét, az erőteljesen bizalomfüggő napszám és a közmunka nyújthat bevételt. Az állami szektorhoz kapcsolható közmunka területén 2014-ben 784 főt foglalkoztattak. A foglalkoztatottak jelentékeny hányadát a helyi programokat koordináló önkormányzati szakember cigányként ítélte meg. Bár az önkormányzati feladatokat ellátó intézmények folyamatosan jelezték igényüket alacsony iskolai végzettségű munkatársak iránt, a koordináló nem tudta kiközvetíteni őket az ellátandó feladat bizalmi jellege miatt. Már az ebédhordás vagy a takarítói munka is olyan magas szintű bizalmat feltételez, amit cigány ember nem élvez a településen. A munkáltatók szóbeli közléseikben egyértelműen megfogalmazták, hogy cigány embert nem fognak alkalmazni az adott munkakörökben.

Ivándombon komoly mértékben csökkent a mezőgazdasági termelői kör, s bár hallottunk bizonyos kézimunka-igényes növényfajták újratelepítéséről, úgy tűnik, a napszám igen korlátozott számú munkavállaló számára jelent valódi megoldást. A mezőgazdasági idénymunkák esetében szintén fontos az interperszonális kapcsolat: régi ismertségek, jól bejáratott munkaadó-munkavállaló viszonyokról hallottunk. Az újonnan beköltözőnek semmi esélye bejutni a napszámos körbe.

A bizonytalan napszámos munkához, illetve a közmunkához sem jut tehát mindenki hozzá. Az ezekből a lehetőségekből kiszorulóak között is meglehetősen magas a romák aránya. Az ő esetükben szinte fel sem merül a bizalmat igénylő napszám lehetősége, és

segélyben, illetve a gyakran jutalmazás eszközeként szolgáló közmunkaprogramban (Vidra 2012) is csak elvétve részesülnek. Idetartozik a helyi „őslakos” szegregált lakókörnyezetben¹⁰ élő romák egy része, továbbá az újonnan betelepült családok. Az ő jövedelem-szerzési lehetőségeik a bizonytalan közmunkán, kisebb megbízásokon kívül a gyűjtögetés, lomizás, vasazás és egyéb, illegális tevékenységek szűk körében maradnak.

Az adatfelvétel során az etnikai származás különböző értelmezéseivel találkozhattunk. Az adatközlők legkönnyebben – ha úgy tetszik, automatikusan – a peremre szorult, „ingyenélőnek”, lustának tartott egyének esetében kapcsolták össze a munkához való hozzájutást és az etnikai származást.

„És azok a cigány családok, azt is kell látni, az a cigány család, aki kevésbé talál magának munkát, annak otthon a kertje is rendezetlen, mert nagyon kevés az a cigány család, aki, mondjuk, a házához tartozó kertet megműveli. A kertet arra használjuk, hogy a szemetet valahova elrakjuk.” (I_szociális1)

A többségi származású adatközlők a napszám és a közmunka kapcsán hasonlóan automatikusan beszéltek az adott személynek tulajdonított etnikai csoporttagságról. Ezekben a közlésekben magától értetődő módon kapcsolódott össze a közmunka a cigánysággal és a megbízhatatlansággal, bűnözéssel.

„A lakosok panaszkodnak, hogy ahol az árokásós brigád megjelent, az ott ücsörgött fél nap, és kifigyelte [a házakat]. Tehát onnantól kezdve másnap, harmadnap, két hét múlva már itt voltak a betörések.” (I_önkormányzati6).

A munkajavakhoz biztosan kapcsolódó, egzisztenciális értelemben stabil hátterű roma egyénekről szóló jellemzésekbe viszont az interjúk során vagy később, vagy egyáltalán nem került szóba az ő származásuk. Amennyire egyértelmű volt a segélyből élő vagy a közmunkás státusz és a cigányság összekapcsolása, asszociációja, annyira nem volt természetes a gazdaságilag sikeres egyén és a cigány származás társítása. Ha szóba is került az említett egyének cigánysága, akkor is a válaszdók, mintegy igazolva a fennálló sztereotípiákat és ezáltal a csoporthierarchiát, azt hangsúlyozták, hogy „ő már szinte nem is cigány”. Ezzel az értelmezéssel a többségi társadalom képviselői a cigány szóhoz kapcsolódó színezetet és tartalmakat érintetlenül hagyták. A fáradságot nem kímélő mezőgazdasági munkavégzés, a szinte önsanyargató paraszti életforma, mint elismert értékek, a cigány csoporttagságtól eltávolított egyénekhez társultak, és ezáltal nem kerültek be a romákról szóló le-

¹⁰ A szegregátumoknak volt egy érzékelhető rangsora a városban. Két „telepről” egybehangzóan mindenki azt állította, hogy ott élnek a legszegényebbek: ezekben az utcákban egy-két újonnan beköltözött „magyar” család mellett csak romák laktak. A többi szegregátumnak nevezett terület azonban mind etnikailag, mind az épületek színvonalát tekintve igen heterogén volt: új, kétszintes házak és vert falú régi kis lakok álltak egymás mellett, nagyon sokféle státuszú lakóval.

írásokba.¹¹ Azáltal, hogy a sikeres romákat a többségi közbeszédben szinte megfosztották a cigányságuktól, nemcsak érintetlenül hagyták a cigányokról szóló masszív és egyöntetűen negatív sztereotípiatartalmakat, hanem meg is erősítették azokat.

Az etnikai származásról szóló nyílt kommunikáció tehát a gazdasági sikeresség mentén differenciálódik: a sikeres és eredményes személyekről a többségi társadalom mintegy etnikailag semleges módon kommunikál, míg a kiszolgáltatott helyzetben lévőkről – akik élelehetőségeik okán követik a társadalmi hierarchiára vonatkozó megszokott forgatókönyvet – etnikai színezettel.¹²

A középosztály szubjektív biztonságérzetéről

Az előbbiekből úgy tűnik, hogy a munkaerő-piaci változások érintetlenül hagyták a romákról szóló sztereotípiatartalmakat. Bár egyértelműen állíthatjuk, hogy a város társadalmában néhány roma egyén gazdaságilag kifejezetten sikeres, többen pedig elfogadható életszínvonalat tudnak maguknak biztosítani, azt is ugyanilyen bizonyossággal állíthatjuk, hogy az ő társadalmi mobilitásuk nem indított el pozitív fordulatot a romákról szóló közvélekedésben. Az adatközölők többsége, annak ellenére, hogy ismer, foglalkoztat, vagy együtt dolgozik cigány származású munkavállalóval, a romákkal kapcsolatos kérdésekre egyöntetűen negatív jelzőkkel válaszol. Mi akadályozhatja meg a romákról szóló vélekedések pozitív irányú elmozdulását?

Feltételezésem szerint néhány roma család felfelé irányuló mobilitása nemcsak hogy nem értelmeződött pozitívan, hanem hozzájárult a településen élők szubjektív biztonságérzetének csökkenéséhez. Állításomat elsősorban a középosztályhoz tartozókra vonatkozóan vélem érvényesnek. Meglátásom szerint erőteljesen megrendült az igazságos világba (Lerner 1980)¹³ vetett hitük. Értelmezésükben a „hagyományos” társadalmi rend, az „igazságos világ” egyik építőköve a többségi-kisebbségi kapcsolatok hierarchikus felépítése, melyben a „magyar” rendelkezik kizárólagos hatalommal a források felett. Ebben a tradicionális vélekedésben és értelmezési keretben a többségi társadalomhoz tartozó egyénnek mintegy veleszületett joga munkához jutni és jól élni, míg a cigány embertől az várható el, hogy a „magyarok” által kialakított szabályokhoz igazodjon. Húzza meg magát, maradjon a háttérben (a vasút mögött), de semmiképpen se legyen sikeresebb, mint a „jóraláló” magyarok. A városban azonban a kisboltokat üzemeltető cigány ember is magyarokat foglal

¹¹ A paraszti életforma és cigány származás között hagyományosan nagy távolságot észlel még gyakran a tudományos társadalom is. A paraszti élethez kapcsolható értékek és magatartások megvonása egy csoporttól a többségi társadalom számára erkölcsi alapot nyújt a külső csoporttal szembeni elutasító magatartásokhoz.

¹² A jelenség valószínűleg többféleképpen magyarázható. Az itt bemutatott okok mellett biztosan megemlíthető a politikai korrektségre való törekvés. A gazdaságilag potens és a politikai életben is megjelenő romákról a többségi társadalom tagja talán politikailag inkorrektnek tartja az etnikai származás megemlítését, míg a csoporthierarchiában egyértelműen „alul” elhelyezkedők irányában nincsenek ilyen természetű gátlásai.

¹³ Az igazságos világ elméletéről bővebben lásd pl. Berkics (2008) írását.

koztat, a szociális szövetkezet elnöke is több magyar család jövedelme felett rendelkezik, és a „magyar” nincstelenekek hitelező uzsorások is cigányok. A középosztály társadalmi rendről szóló személyes, megszokott forgatókönyvei érvényüket veszítették.

Számukra a rendszerváltás óta tartó gazdasági kiszolgáltatottság azzal az élménnyel társult, hogy egy olyan csoport tagjaival kényszerülnek osztozni a munkajavak szűkös forrásán, mely felett ők korábban kizárólagos kontrollt gyakorolhattak. A potenciális munkavállalók körének bővülése, a csökkenő munkalehetőségek világában a folyamatos kiszolgáltatottságot megélő, kapaszkodó középosztály számára egyértelműen növelte a státuszfenyegetettséget. Azok a romák, akik már nem csak úgy jelennek meg a településen, mint az utca végén lakó, megtúrt szomszéd, hanem mint sikeres vállalkozó, valódi gazdasági potenciált testesítenek meg.¹⁴ A gazdaságilag eredményes romák jövedelmi, vagyoni helyzete és az általuk foglalkoztatottak széles köre egy ekkora városban nem megkerülhető politikai tényező. Életútjuknak, „felemelkedésüknek” pedig éppen azok voltak tanúi, akik napjainkra megtapasztalták az egzisztenciális kiszolgáltatottságot. A középosztályhoz tartozó „magyar” emberek munkaerő-piaci státuszuk fenyegetettségét élik meg egy korábban hagyományosan alárendelt csoport tagjainak a felemelkedése, térbeli és társadalmi mobilitása miatt.

Ez az élmény a magyarországi társadalomban a romákhoz társítva atipikus fenyegetettségnek nevezhető. A romák, hagyományosan kirekesztődve a tisztességes munka és a gazdasági javak elosztási pozícióiból, nem jelennek meg a magyar munkavállalókkal való összevetésben versengő félként.

Ivándomban azonban a középosztálybeliek jelentékeny hányada azt tapasztalhatta, hogy míg ő „tisztességes magyarként” ki van szolgáltatva főnöke, munkáltatója kegyeinek, egy némely cigány láthatóan előbbre jut: házat újjáépít, új kocsit vásárol, és persze a felesége tele van arannyal. A két csoport közötti különbséget adatközlőink így fogalmazták meg:

„Én például, amit így tizenpár év távlatában bátran ki merek jelenteni, a cigány családok följöttek bizonyos szintre. Amíg tizenévvvel ezelőtt volt a városban 2–3 olyan épület, amibe bement az ember, merthogy olyat soha nem csinált, hogy én ide nem megyek be, bemegyünk, de hát bizony azért voltak erős fönntartásaink, amikor a patkány köszönt a konyhaajtónál, szóval ilyen apróságok. De a cigány családoknál most már nem lehet ilyet látni. (...) Ellenben azt látjuk, hogy a magyar családok iszonyú sebességgel zúgnak lefele, a lakáskörülményeitől kezdve. Elveszti a munkáját, onnantól kezdve koszos, rendetlen, ápolatlan önmagára, környezetére nézve, mindenre, és most már vannak olyan magyar családok, ahová az ember nagyon óvatosan megy be, hogy hozzá ne ragadjon valamihez. (...) És látjuk most már, hogy a magyar családok is elmennek az uzsoráshoz. A cigány uzsorástól kérnek.” (I_szo-
ciális1)

¹⁴ Észak-amerikai vizsgálatok igazolják a „törekvő” ázsiaiakkal szemben erősödő társadalmi elutasítást, melyet az elemzők a státuszfenyegetettséggel magyaráznak. A két történet, természetesen, igen kevés dimenzióban vethető össze (Fiske 2006a).

A felfelé mobilitás nem csak az etnikai származás és a gazdasági eredményesség sajátos összekapcsolódása okán vezet a középosztályhoz tartozók elbizonytalanodásához. A negatív érzéseket az is erősítheti, hogy a sikeres romák olyan tevékenységek révén jutottak biztos jövedelemhez, melyeket a magyar társadalom elítél. Hazánkban a „vállalkozó” kifejezés egyöntetűen negatív konnotációjú (Hunyady 2010): a boldoguló, a munka világában sikeres egyénekről szóló vélekedésekbe szorosan beleszövődik az erkölcsösség hiányának feltételezése (Berkics 2008). A moralitásbeli hiányosságok tulajdonítása megakadályozza azt, hogy az eredményes, sikeres emberek¹⁵ mások számára értékteremtő közösségi szereplőként jelenjenek meg. Ennek következtében a helyi középosztály nemcsak azt élte meg az elmúlt évtizedben, hogy egy addig általa kontrollált pozícióban tartott csoport tagjai gazdasági fölényt szereztek vele szemben, hanem azt is, hogy ezt javarészt olyan csatornák révén érték el, melyeket ők „kétes erkölcsűnek” tartanak.

A középosztályhoz életminőségük vagy értékrendjük, esetleg emlékeik alapján kötődő csoport válaszában gyakran visszatérő motívum volt a régi idők pozitív színezetű felidézése, a negatív önértékelés és a kompetencia hiányának megfogalmazása. Az interjúkban halmozottan jelentek meg kerékbe tört életek: magánéleti és szakmai kudarcok sorozata. Adatközlőink egymástól függetlenül számoltak be olyan közeli életeseményekről, melyek során szakmai véleményüket, tapasztalataikat a városvezetés figyelmen kívül hagyta. „Minket körön kívül helyezve, szakmai hozzáértés nélkül megmondták, hogy mi legyen itt – fogalmazott egy szociális szakember (I_szociális5). A legtöbb történetben a középosztályhoz tartozó interjúalany kiemelte, hogy szülőként jobb életet kíván gyermekének, s határozottan támogatja a gyermek másik városba költözését.

A félelmek csökkentését egy pozitívabb helyi társadalmi kommunikáció és a különböző intézmények, szervezetek közötti többszintű együttműködés segíthetné. Ahogy az egyik, szakmailag mellőzött szociális szakember fogalmazott: „Meg kellene oldani, hogy a gádzsó is és a roma is ki merjen lépni az utcára” (I_szociális5). A pozitív kommunikáció azonban, belesimulva az országos médiát jellemző torz és egyoldalú tájékoztatás trendjébe, nem jelenik meg. Helyette a nem roma társadalom „veszélyeztetettségének finomhangolású kommunikációjával” (Vidra–Krizsa 2010) találkozhatunk. A város havonta megjelenő lapja az önkormányzati, kulturális hírek mellett rendszeresen közöl rendőrségi híreket.¹⁶ Ezek a hírek részletesen ismertetik a bűncselekményeket, a vélt elkövető monogramját, és a kirótt szabálysértési, büntetési tételt is bemutatják. Egy megrongált köztéri szobor kapcsán a lap újságróli a színesfém-kereskedés etnikai vonatkozására tettek egyértelmű utalást. A közfoglalkoztatást koordináló helyi szakember számon tartott egy több évvel korábbi lopást, s bár nem derült ki az elkövető személye, az interjú alatt magabiztosan állította, hogy a közmunkaprogramban résztvevőknek köze volt a szabálysértéshez. A cinkos összekacsintások, a burkolt és nyílt rasszista megjegyzések sokszor gátlástalanul jelentek meg terepmunkánk alatt.

¹⁵ Az eredményesség a vizsgálatok tanúsága szerint elsősorban politikai és gazdasági értelemben értendő (Hunyady 2010).

¹⁶ Az adatfelvétel közel két éve alatt rendszeresen tanulmányoztam a helyi lapot.

A romákról szóló árnyalatlan, negatív vélekedések jelenlétét igazolják a megélhető stratégiák attribúciós magyarázatai. Ahogyan azt korábban bemutattuk, a többségi lakosok eltérő előjellel és eltérő differenciáltsággal magyarázzák a magyar szegények és a roma szegények megküzdési stratégiáit (Héderné Berta–Vida 2014). Míg a többségi csoporthoz tartozó egyének szegénységéről szóló leírások empátiával telítettek és az egyes emberek különösen fájó pszichés megterheléséről szólnak, addig a romák ismert mélyszegénységére mindösszesen az a válasz: „Már megszokhatták.” Az alapvető attribúciós hiba törvényszerűségeinek (Ross 1991) megfelelően a romák helyzetét inkább magyarázzák személyiségbeli okokkal, mint strukturális tényezőkkel.

Összegzés

Tanulmányomban azt vizsgáltam, hogy egy agrárfüggő térség kisvárosában a közelmúlt mobilitási és migrációs folyamatai hogyan befolyásolták az itt élők mentális reprezentációit és szubjektív biztonságérzetét. Vizsgálatom fókuszába a középosztályhoz tartozó vagy oda valamikor kapcsolódó egyének élményvilágát helyeztem. Nem véletlenül. Úgy vélem, hogy az elit csoport – az általa birtokolt javak és kapcsolatok révén – nem érzel fenyegetettséget. A társadalom legalsó rétegéhez tartozók pedig sajnálatosan már megtanulták, hogy életük irányításában valós döntési jogkörük nincs. Ők a változásokat talán már kevesebb félelemmel élik meg. A középosztály azonban bármely pillanatban elveszítheti a gazdasági biztonságát megteremtő munkahelyét, a szimbolikus hatalmát biztosító kapcsolatrendszerét. A folyamatos fenyegetettség érzése miatt érzékenyebben reagál a környező világ változásaira. Ők alkotják azt a társadalmi réteget, amelyik – a felmérések tanulsága szerint – éppen azért vonzódik jobban a szélsőséges politikai irányzatokhoz, mert a jelen társadalmi helyzetben „van mit féltennie” (Bernát et al. 2012). Korábban érvényes vonatkoztatási keretüket, működőképes mentális forgatókönyveiket elveszítve ők bizonytalanodtak el legjobban.

Elemzésem tárgyául a társas hierarchiákat is leképező sztereotípiatartalmak, a cigányságról szóló leírások, a helyi társadalmi változásokról szóló vélekedések és a középosztálybeliek életútinterjúi szolgáltak.

A helyi középosztály szubjektív biztonságérzetét több tényező is megrengette. Az elmúlt évtizedekben, központilag levezényelt, irányított etnikai import és a spontán beköltözések nyomán fizikai közelségbe kerültek cigányokkal, mely érzékelhetően csökkentette egyéni biztonságérzetüket. Emellett, az utóbbi 10–15 évben, helyi szinten, több cigány ember is gazdasági versenytárssá, munkáltatóvá lépett elő, ami státuszfenyegetettséget és az „igazságos világba” vetett hit megrendülését okozhatta. A korábban stabilnak vélt társadalmi hierarchia rajzolata megváltozott, a társas interakciókra vonatkozó forgatókönyvek érvényüket veszítették. A korábban már bevált, megszokott, társadalmilag is jól beágyazott kapcsolati hierarchia megbomlása az egzisztenciálisan is fenyegetett többségi társadalom számára kezelhetlenné vált.

Az ideológiai válság, az atipikus státuszfenyegetettség és a progresszíven növekvő fizikai találkozások lehetősége oly mértékű kihívást jelentenek a helyi középosztálybeliek szá-

mára, hogy erre „csak” erősödő elutasítással, egyre inkább megmerevedő távolságtartással tudnak válaszolni. Szubjektív biztonságérzetükben meggyengülve, az egyre polarizáltabb leírások felé fordulnak: a romákról egyre negatívabb és egyre homogénebb vélekedéseket megjelenítve (Linville 1984). Az észlelt vagy inkább tulajdonított csoporthomogenitás nehezíti a sémába nem illeszkedő információ iránti nyitottságot, az új információ megértését, szisztematikus feldolgozását (Hamilton–Sherman 1998). Azaz a helyi társadalom minél egységesebbnek észleli a cigányságot, annál kevésbé képes az adott leírástól eltérő cigány személy etnikai származását konstruktívan értelmezni.

A középosztály kognitív értelemben vett rugalmatlansága, bármennyire is érthető, ördögi módon erősíti föl a lokális fejlődést megakadályozó sztereotípiákat.